

Dit artikel is geschreven ter voorbereiding op de lezing van dr. Van den Belt, die *Deo volente* gehouden zal worden op 2 december 2010. De lezing draagt de titel 'Ik hoop op uw rechten' en zal gaan over hoop en de hedendaagse moraal. In de moderne literatuur kan geproefd worden wat de hedendaagse moraal omvat. Dit artikel beantwoordt tevens de vraag in hoeverre er hoop naar voren komt in deze literatuur.

## Wanhopig ongebonden

### Hoop en moraal in de moderne literatuur

*Bestaan hoop en moraal in een maatschappij die maar weinig meer van Jehova God wil weten? Welke hoop leeft er in zo'n land, welke moraal is er te vinden? De literatuur van een land weerspiegelt, zij het ten dele, de opvattingen die er leven – de auteurs bieden immers een blik van binnenuit. Kennismaken van literatuur kan daarom zinvol zijn om de wereld waarin je leeft beter te leren kennen. Het is echter de vraag of deze weg opbouwend of zelfs maar nuttig is. Een samenleving die van haar God los is, zal in haar literatuur geen werkelijkheid schetsen die in het teken staat van Hem en Zijn heilzame geboden.*

Tekst: Thamara van Eijzeren

Om begripsverwarring te voorkomen zal eerst een afbakening gegeven worden van de 'moderne literatuur' in dit artikel. Daarna een overweging van 'hoop' en 'moraal'. Vervolgens worden karakteristieken van de hedendaagse literatuur langsgelopen en worden deze geïllustreerd aan de hand van de roman

*Vallende man* van Don DeLillo. Ten slotte een vraag van belang: (hoe) gaan Christen-zijn en de lectuur van literatuur samen?

#### Moderne literatuur noemen

De secundaire literatuur gebruikt de noemer 'moderne literatuur' voor verscheidene soorten literatuur en variërende tijdvakken. Daarom is het belangrijk eerst aan te geven dat in dit artikel met 'moderne literatuur' wordt bedoeld op literatuur van de laatste decennia. Kenmerkend voor veel werk uit deze tijd is het filosofisch existentialisme, dat al sinds de negentiende eeuw bestond (Kierkegaard, 1813-1855) maar voor de literatuur van belang is geworden door het werk van Franse auteurs als Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir en Albert Camus. Vanuit een atheïstisch uitgangspunt wijst Sartre het zoeken naar 'het wezen der dingen' achter de wereld van de verschijnselen af. Het centrale begrip 'existentie' heeft betrekking op de concrete situatie waarin de mens verkeert. De mens is zomaar in het bestaan geworpen en kan de zin of

betekenis daarvan niet achterhalen. Het bestaan is niet meer dan een reeks gebeurtenissen. Het wezen van de mens is angst en werkelijk contact met anderen is niet bereikbaar. De enige mogelijkheid van de mens, en datgene wat hem zijn waarde verleent, is dat hij de vrijheid heeft om in concrete levenssituaties morele keuzes te maken. Hij kan zijn situatie aanvaarden of afwijzen, hij kan zijn persoonlijke verantwoordelijkheid ontvluchten of op zich nemen.

Veel Nederlandse naoorlogse romans bevatten de noties van angst, wanhoop, vervreemding, eenzaamheid en de overtuiging dat het bestaan zinloos is. Auteurs die hier typisch bij horen zijn W.F. Hermans (de hoofdpersoon in *De tranen der acacia's* ervaart het leven als 'doolhoven die hij nooit in alle richtingen zou kunnen doorkruisen') en L.P. Boon (zijn hoofdpersoon uit *Mennet*: 'Wij moeten voort alsof wij door de nacht strompelen, door het duister'). Ontgoocheling, eenzaamheid en vertwijfeling zijn in de Nederlandstalige literatuur van rond 1950 overheersende thema's, net als in het buitenland. Deze thematiek is sindsdien niet verdwenen, hoewel de literaire vormen wel telkens veranderen (Van Boven & Kemperink 252-253).

### Hoop en moraal

Een geweldig mooie definitie van de Bijbelse hoop (ἐλπίς) luidt als volgt: 'joyful and confident expectation of eternal salvation' (Blueletterbible, Strong's G1680). Van Dale zegt de hoop te zijn een 'wensende verwachting dat iets goeds, dat nog onzeker is en in de toekomst ligt, werkelijkheid zal worden.' Bijbelse hoop wordt gekenmerkt door verwachten en zekerheid, seculiere hoop door wensen en onzekerheid. Deze wereld van verschil is tussen eeuwig en

tijdelijk, hemels en werelds, onbegrensd en begrensd, gebaseerd op Gods Woord of op menselijke gedachten. De Bijbelse hoop is op God gericht (1 Petrus 1:21), is een anker voor de ziel, vast en onwrikbaar (Hebreeën 6:18-19), en reikt tot in de eeuwigheid. Als echter de godloze mens sterft, vergaat zijn hoop, dan vergaat zelfs de allersterkste verwachting (Spreuken 11:7). Gezien deze verschillen is het onvermijdelijk dat seculiere literatuur – die het grootste aandeel vormt van de moderne literatuur – een andere hoop etaleert, als ze dat al doet, dan christelijke literatuur. In beide gevallen echter impliceert hoop dat er iets is om op te hopen, iets in de toekomst, iets dat er (nog) niet is maar waar wel naar uitgezien wordt.

'Moraal' is volgens Van Dale: '1. De heersende zeden en gebruiken. 2. Iemands voorstelling van goed en slecht.' In de Bijbel wordt dit overkoepelende begrip niet zozeer gebruikt. Een tekst die in de buurt komt is 1 Korinthe 15:33, waar Paulus waarschuwt jezelf niet te laten verleiden omdat slecht gezelschap goede zeden bederft – hier citeert hij waarschijnlijk Menanders comedy *Thais*. Deze tekst is meteen de enige keer dat het Griekse grondwoord ἦθος voorkomt in de Bijbel. Over christelijke en onchristelijke zeden en gebruiken, ergo moraal, is Gods Woord echter ondubbelzinnig duidelijk. Dit behoeft hier geen uitgebreide explicitering.

### Karakteristieken van moderne literatuur

Toonaangevende moderne literatuur laat vaak een deterministisch levensgevoel zien; er is geen betekenis, geen doel om naar te streven – de uiterste consequenties van de denkbeelden van Darwin, Freud en Nietzsche, die in de negentiende eeuw de visie op de mens

ingrijpend veranderden. Ook het besef van goed en kwaad is verdwijnend; absolute waarden verliezen hun kracht, omdat vanuit een evolutionistisch gezichtspunt ook het morele besef in de loop van de tijd zich ontwikkelt en dus verandert (De Bruijn 09-12-2009).

Deze inzichten worden uitgebreid uitgewerkt in *Een boos en overspelig geslacht. De moderne literatuur als teken des tijds*, dat een waardevolle introductie geeft op de hedendaagse literatuur. Het is weliswaar geschreven in 1975 en zou daarop afgaand dus laetdunkend afgedaan kunnen worden als achterhaald, maar de inhoud is onverminderd toepasbaar op de literatuur van nu. Enkele noties uit dit boek, om de moderne literatuur een gezicht te geven en de plaats van hoop en moraal daarin te schetsen.

### **Normen- en waardenloosheid**

In de moderne literatuur hebben het redelijke, logische, overzichtelijke en begrijpelijke afgedaan. Haar bedoeling is niet langer, schoonheid te scheppen; ze wil daarentegen schokken, kwetsen. God en het modernisme zijn onverenigbaar omdat het modernisme stelselmatig iedere norm ontkent. De autonomie van de mens viert hoogtij: 'Bij elke stap mijn eigen herder'. De mens is zo zichzelf tot wet, zichzelf tot god. Veel anders kan de westerse mens-zonder-God er ook niet van maken sinds de invloedrijke ideeën van Nietzsche. Naar zijn mening immers bepaalde 'de God van het christendom' alle waarden en normen en zijn die verschrompeld in een verschaald en verbleekt moralisme dat vernietigd moet worden omdat dit moralisme het werkelijke leven verstikt. De consequentie daarvan is dat er geen werkelijke, vaste waarden en normen meer overblijven, nu ze losgesneden zijn van hun religieuze wortel: ze kunnen 'een

tijd lang nog een soort zwevend bestaan leiden, maar ze ontvangen geen levenssappen meer.' Als God dood is, is alles geoorloofd, concludeerde Nietzsche logischerwijze. Dit uit zich duidelijk in de literatuur: Gods geboden worden genegeerd en de mens is vrij om zelf te bepalen wat hij wil en niet wil. De held van het verhaal met zijn idealen heeft plaatsgemaakt voor de anti-held vol wanhoop en angst, vervreemd en vereenzaamd.

### **De mens en God**

De moderne literatuur laat verscheidene manieren zien waarop de mens zich verhoudt tot God. Zo wordt God gezien als bedreiging voor de menselijke vrijheid. Sartre stelt, in het voetspoor van Nietzsche, dat bij de godsvraag beslist wordt over de menselijke existentie: 'als God bestaat, kan ik niet werkelijk mens zijn. Hij zou niet slechts een belemmering zijn, een lastig obstakel, maar Hij zou mijn vrijheid vernietigen. ... Immers, als God bestaat hangt alles van Hem af. Hij bepaalt dan de gang en inrichting van ons leven en Hij geeft ons leven zijn bestemming. Maar als God niet bestaat, hangt alles af van de mens.'

Ook wordt God in de moderne literatuur vaak getekend als machteloze toeschouwer. Een voorbeeld: Anna Blaman stelt in verschillende van haar boeken het godsbestaan aan de orde, omdat ze beseft dat met het wegvallen van de aanvaarding van God als doel en zin van het leven alleen binnen de aardse, horizontale verhoudingen nog iets van het leven te maken is. In *De kruisvaarder* (1950) is God weliswaar de Schepper, maar sindsdien een machteloze toeschouwer die niet kan ingrijpen in de gebeurtenissen. Niet God bestuurt het leven, maar het blinde noodlot. De grootheid van de mens bestaat bij

Blaman daarin dat hij aan dit noodlot zin en bestemming geeft. Aan het adres van God kan deze auteur alleen nog maar bijtende, verwijtende opmerkingen maken – iets wat in veel moderne literatuur telkens terugkomt.

Verder wordt God wel gezien als projectie van menselijke angsten. Feuerbach (1804-1872) beredeneerde dat God een projectie is van menselijke verlangens naar veiligheid en bescherming. God schiep niet de mens, maar de mens schiep God; er is daarom geen objectieve werkelijkheid van een almachtige God die de schepping onderhoudt en bewaart. Hieruit volgt dat het geprojecteerde Godsbeeld zal ineenschrompelen al naar gelang de mens machtiger wordt en zich verder ontwikkelt. Freud had vergelijkbare ideeën en beschouwde iemand die in de levende God gelooft als nog verkerende in een infantiel stadium; de volwassen, nadenkende mens van de twintigste eeuw is het stadium van godsgeloof al lang gepasseerd.

### *Karikatuur*

Deze drie voorbeelden illustreren wat er gebeurt wanneer je concludeert dat God niet bestaat: dan hangt er niets meer van God af, maar alles van de mens, die óf er op los leeft óf zich soeverein eigen normen schept en zich een eigen toekomst ontwerpt. Bedenk dat de god waar onder andere Sartre zich van afkeert niet Jehova God is, maar een verwrongen beeld van Hem. Het is tragisch dat velen zich afkeren van een *karikatuur* van God. ‘Zo’n God wil ik niet dienen! Een God die dit toelaat, die dat verbiedt, die...’ Inderdaad komen wij mensen met onze zondige aard niet snel aan de voeten van de God van de Bijbel. Om Hem recht te leren kennen moeten wij Hem zoeken, Zijn Woord onderzoeken, moet Hij Zelf

Zich aan ons persoonlijk openbaren. Wat een ontzagwekkende taak hebben Christenen dan ook om deze enige ware God bekend te maken aan de mensen om hen heen, opdat ongelovigen zich niet langer afkeren van een karikatuur, maar door Christenen als leesbare brieven heen een glimp van Hem opvangen en dan tenminste weten van Wie ze zich afkeren – of tót Wie ze zich keren. Hoe zullen zij de enige ware God geloven, als Hij hen niet bekend gemaakt wordt?

### *Modern levensgevoel*

Moderne romanfiguren verpersoonlijken een levensgevoel dat, in steekwoorden, getypeerd kan worden door opstand tegen de God van het traditionele christendom, verachting van alle traditionele normen en waarden, nadruk op en uitgebreide tekening van de lichamelijke en de seksualiteit. Wanhoop, angst, de zinloosheid van het bestaan. Het absolute wordt verworpen. Hoogmoed, leugenachtigheid, godloochening en zelfvergoddelijking. Egoïstisch leven. Overgave aan vreugdeloosheid, onrust en melancholie. Blasfemie, geloof in het noodlot. Dwaze aanmatiging en farizeïsme. Overmoed, overschrijding van de door God gestelde grenzen, machtswellust. Wreedheid, wantrouwen, afwijzen van de liefde. Toegang geven aan haat, aan opstandigheid tegen de zedelijke orde. Vaak ontbreekt alle wezenlijke blijdschap en iedere vorm van duurzaam geluk, eveneens het vermogen om werkelijk lief te hebben. Dat is niet vreemd wanneer je bedenkt dat deze goede zaken hun oorsprong en voeding enkel en alleen vinden in God, de Bron van het ware en volle leven. De moderne literatuur is zo een sprekend getuigenis van het verderf dat over ons komt wanneer wij ons van God afkeren.

Een waarschuwing is dan ook voluit op zijn plaats. De satan zal elk middel aanwenden om de kinderen van God te vergiften. Neutraliteit is onmogelijk. Dat geldt niet enkel de geijkte onder ons verboden vruchten, maar zeker ook de moderne literatuur, die vaak niet anders dan een epos van het kwaad is. ‘Onze gereformeerde vaders beleden, dat de mens geneigd is God en zijn naaste te haten. Het is wel merkwaardig, dat veel moderne literatuur tot dezelfde bijzonder pessimistische conclusie komt. Wat dat betreft blijkt het christelijk geloof wel bijzonder up to date, eigentijds te zijn’ (Visser 42).

### **Don DeLillo, *Vallende man***

DeLillo is momenteel een redelijk populaire Amerikaanse auteur. Zijn boek *Falling man* (vertaald onder de titel *Vallende man*) schreef hij naar aanleiding van de 9-11 aanslagen. Verschillende verhaallijnen lopen hierin door elkaar. Het boek werd in *Vrij Nederland* aangeprezen met de woorden ‘DeLillo tekent als de *modern day* Nietzsche het onvermogen om te ontsnappen aan de eeuwige wederkeer.’ *NRC Handelsblad* schreef ‘DeLillo laat zien hoe breekbaar de geest is, hoe gemakkelijk we alles uit onze handen laten slaan, zonder heroïsch verzet of manmoedige rebellie. ... We zijn bang voor onszelf, bang voor de wereld; daarmee raakt hij de kern van de tragedie.’ Deze enkele zinnen illustreren meteen al het zojuist geschetste beeld van de moderne literatuur, van de mens zonder God.

*Vallende man* las ik om dit artikel te kunnen illustreren aan de hand van een sprekend voorbeeld. Omdat DeLillo een gevierde en dus enigszins representatieve auteur lijkt te zijn en dit boek bij doorbladeren redelijk acceptabel leek – geen al meteen afstotende woorden of

scènes, wel een aardige schrijfstijl – leek dit een goede keuze. Het ging echter steeds meer tegenstaan vanwege allerlei hierboven genoemde kenmerken van moderne literatuur die erin opdoken. Een totaal verwrongen beeld van relaties, losgeslagen seksualiteit die neerkomt op dierlijke lustbevrediging, een grote zinloosheid, misbruik van Jezus’ en Gods Naam, krachttermen, obsessies, onderlinge omgang die hoofdzakelijk louter egoïsme ten toon spreidt en anderen minacht zonder te pogen hen te begrijpen. Enkele bespiegelingen over God, die niet raken aan Jehova God. Geen Bijbelse hoop klinkt er in dit boek door, zelfs helemaal geen hoop. De enige moraal die misschien doorschemert is te doen waar je je goed bij voelt. Wat meer te zeggen, welke fragmenten te citeren?

### **Christen en literatuur**

Wellicht voor de één een vraag, voor de ander een antwoord, voor een derde geen van beide: kan een Christen literatuur lezen? Zoals al aangestipt en daarna uitgebreider besproken is, reflecteert de Nederlandse literatuur van tegenwoordig overweldigend meer kenmerken uit Galaten 5:19-21 dan uit de daarop volgende verzen 22-24. Ook valt niet te ontkennen dat je lectuur je denken beïnvloedt en dat geregeld passages daaruit in je hoofd blijven haken, jarenlang, of je dat nu wilt of niet. Je geheugen kan hardnekkig zijn. Niet voor niets worden de Israëlieten opgeroepen om hun kinderen Gods geboden in te prenten: dit is een heilzame kracht! Tegelijkertijd kan dit onvermogen tot vergeten echter vervuilend werken, en ons eigen hart is al zo vol vuilheid.

Literatuur lezen, ja of nee? Er spelen verschillende factoren een rol in deze kwestie, om te beginnen eenvoudigweg ieders persoonlijke voorkeursvrijtijds-

besteding. Wie al van jongs af aan literatuur verslindt zal er positiever tegenoverstaan dan wie nooit overweegt om ter ontspanning een boek ter hand te nemen. Het is echter hoe dan ook zinvol om na te denken over je (on)bewuste keuzes en bereid te zijn deze te heroverwegen. Wat zoek je in literatuur?

### *Motieven*

Velen lezen hoofdzakelijk om in boeken ontspanning te zoeken, zich tijdelijk terug te trekken uit de tollende wereld waarin ze meedraaien. Mensen hebben ontspanning nodig om niet door te draaien. Een hand vol rust is beter dan beide vuisten vol zwoegen en najagen van wind.

Een belangrijk motief voor taalliefhebbers is eenvoudigweg het plezier dat een goed geschreven boek of gedicht oplevert. Mooi gevormde zinnen, origineel taalgebruik en verrassend woordspel kunnen sommigen blij maken, zoals anderen zich uren kunnen vermaken met creativiteit, muziek, politiek, auto's, kleding of kletsen. Liefhebbers van thrillers, detectives, bijbelse- of historische romans kunnen bovendien helemaal meegenomen worden door het verhaal en naar de ontknoping jagend nachten doorbrengen met een bundeltje papier.

Er kunnen nog meer redenen zijn om literatuur te lezen. Je zou dat kunnen doen om je via deze weg een beter beeld te vormen van het moderne levensgevoel en dus van de wereld waar je midden in leeft, de vraag of dit een goede methode is daargelaten. Maar denk ook bijvoorbeeld aan taaldocenten die hun leerlingen de weg mogen wijzen in dit woud. Denk aan ouders die op de hoogte willen zijn van het voedsel dat hun kinderen tot zich nemen. Denk aan

redacteurs en recensenten. Denk aan jezelf, in gesprek naar aanleiding van een boek of auteur waarover iemand je enthousiast vertelt.

### *Kinderen van het licht*

Er is echter meer te zeggen. Wat overigens niet alleen voor moderne literatuur geldt, maar voor alle lectuur en je gehele tijdsbesteding: leef je in je doen en laten als rentmeester van Gods tijd? Buit de tijd uit, omdat de dagen vol kwaad zijn, zegt Paulus. (Voor meer hierover verwijs ik graag naar een indringende preek van Jonathan Edwards over Efeze 5:16, 'Tijd van waarde.' Zie bibliografie.) Alle boeken hebben invloed op hun lezers. Hoe meer je leest over een bepaalde opvatting, hoe meer die je eigen wordt en hoe minder je schrikt van dingen waar je het eigenlijk niet mee eens bent (C. Den Hertog, in: *De Bruijn* 23-01-2008). Antwoord 109 van de Heidelbergse Catechismus zegt: 'Omdat zowel ons lichaam als onze ziel een tempel van de Heilige Geest is, wil God dat wij ze beide zuiver en heilig bewaren. Daarom verbiedt Hij alle onreine daden, gebaren, woorden, gedachten, begeerten *en wat de mens daartoe verleiden kan*' (Cf. 1 Kor. 6:18-20, Deut. 22:20-29, Ef. 5:3-4, Matt. 5:27-28, 1Kor. 15:33).

In dit licht is ook Efeze 5 veelzeggend: 'Maar ontucht en alle onreinheid of hebzucht, laten die onder u beslist niet genoemd worden, zoals het heiligen past, en evenmin oneerbaarheid, dwaze praat en lichtzinnige taal, die onbehoorlijk zijn; maar veelmeer past dankzegging. ... Wandel als kinderen van het licht – want de vrucht van de Geest bestaat in alle goedheid en rechtvaardigheid en waarheid – en beproef wat de Heere welbehaaglijk is. En neem niet deel aan de onvruchtbare werken van de duisternis, maar ontmasker ze veeleer.

Want wat heimelijk door hen gedaan wordt, is te schandelijk om zelfs maar te vertellen.'

De moderne literatuur schrijft open en bloot over allerlei soorten relaties, seksualiteit, haat en nijd, eenzaamheid, zinloosheid. Vele auteurs hanteren – de één meer, de ander minder – grof taalgebruik en vloeken. Dit alles kan niet opbouwend zijn. Het laat bovendien een flinke kater na als je het boek dichtslaat, zoals bij *Vallende man*. De zinloosheid en hopeloosheid die daaruit spreekt staan zo diametraal tegenover de vaste en zekere hoop waarvan je dan korte tijd later een stervende vriendin blij en in vol vertrouwen op haar Heer en Heiland Jezus mag horen getuigen.

### **Vershil**

Ook in dezen geldt dat we niet alles over één kam mogen scheren, maar een rechtvaardig oordeel moeten vellen. Niet alle literatuur is verwerpelijk. Laten we echter niet over zogenaamde 'minpunten' in boeken heenstappen, niet denken dat het ons niet beïnvloedt, maar pogen altijd te lezen met Jezus' ogen. Daarbij schrijven ook christenen literatuur, hoewel hun werk niet onomstreden is. Hét grote verschil tussen christendom en heidendom, tussen seculiere en christelijke literatuur, is de overtuiging dat het leven betekenis heeft, de geschiedenis een doel, mensen een roeping, en dat er altijd hoop is op verandering ten goede: mensenlevens worden niet onherroepelijk bepaald door het blinde noodlot of de wetten van de evolutie, maar kunnen door Gods genade veranderen. Niet iedere christelijke auteur slaagt er even goed in om dit op een geloofwaardige wijze in zijn schrijven te verwerken, maar deze grondtoon kan het absoluut opnemen tegen alle seculiere zwartkijkerij (De Bruijn 02-12-2009).

Boeken als *Ik was een christen* van Maria Rosseels (2003), *Quo vadis* van Henryk Sienkiewicz (1894), C.S. Lewis' *Narnia* (1949-1954) en werk van Chaim Potok (1929-2002) – om slechts een kleine greep te doen – kunnen schitterend, boeiend, bezinnend, leerzaam, ontspannend en opbouwend zijn, en minstens zo goed als stevige theologische kost je stilzetten bij vragen van eeuwigheid en tijd. Omdat goede lectuur een positieve invloed kan hebben op de vorming van zowel jonge als oudere mensen is het te betreuren dat veel schrijvers die van God grote gaven hebben ontvangen deze niet aanwenden tot Zijn eer, maar ten eigen bate en in dienst van de satan. Tegelijk mag dit vermogen een stimulans zijn voor diegenen van Gods kinderen die literaire gaven hebben ontvangen, om deze in te zetten in Zijn dienst (Slings 227).

### **Cleanse your way**

Tot slot een aansporing van Thomas Manton, uit zijn preek over Psalm 119:9. "“Wherewith shall a young man cleanse his way? By taking heed thereto according to thy word.” This implieth a studying of the word, and the tendency and importance of it, which is necessary if the young man would have benefit by it. David calleth the statutes of God the men of his counsel. Young men that are taken with other books, if they neglect the word of God — that book that should do the cure upon the heart and mind — they are, with all their knowledge, miserable: Psalm 1:2 “His delight is in the law of the Lord; and in his law doth he meditate day and night.” If men would grow wise to salvation, and get any skill in the practice of godliness, they must be much in this blessed book of God, which is given us for direction: 1 John 2:14 “I have written unto you, young men, because ye are strong, and

the word of God abideth in you, and ye have overcome the wicked one.” It is not a slight acquaintance with the word that will make a young man so successful as to defeat the temptations of Satan, and be too hard for his own lust; it is not a little notional irradiation, but to have the word dwell in you, and abide in you richly. The way to destroy ill weeds is to plant good herbs that are contrary. We suck in carnal principles with our milk, and therefore we are said to “speak lies from the womb.” A kind of a riddle; before we are able to speak, we speak lies — namely, as we are prone to error and all manner of carnal fancies by the

natural temper and frame of our hearts, Isa. 58:2; and therefore, from our very tender and infant-age we should be acquainted with the word of God: 2 Tim. 3:15 “And that from a child thou hast known the Holy Scriptures.”

Christen, laat uw Christus u leiden. Laat Zijn Woord in rijke mate in u wonen (...) en al wat u doet met woorden of met daden, doe dat alles in de Naam van de Heere Jezus, terwijl u God en de Vader dankt door Hem. Leef bewust: lees, lees veel, kies bewust wat je leest en lees bewust wat je kiest.

## Literatuur

Boven, E. van en M. Kemperink, *Literatuur van de moderne tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19de en 20e eeuw*, Bussum 2006.

DeLillo, Don, *Vallende man*, vertaald door A. Bok en R. van der Veer, Amsterdam 2007.

Edwards, Jonathan, “Efeze 5:16. The preciousness of time and the importance of redeeming it.” Deze preek is recent opnieuw uitgegeven door Stichting de Tabernakel onder de titel “Tijd van waarde” en te downloaden of bestellen via [www.tabernakel.nl](http://www.tabernakel.nl). Jaargang 11, nummer 11.

Slings, G., *Een boos en overspelig geslacht. De moderne literatuur als teken des tijds*, Goes 1975.

Visser, H.A., *Met conflicten leven. Moderne literatuur en Evangelie*, Nijkerk 1967-68.

## Internet

Blueletterbible. “Strong's G1680, ἐλπίζ.” [www.blueletterbible.org](http://www.blueletterbible.org).

Blueletterbible. “Strong's G2239, ἦθος.” [www.blueletterbible.org](http://www.blueletterbible.org).

Bruijn, Enny de. “Als mensen veranderen.” Reformatorisch Dagblad 02-12-2009. [http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws\\_2\\_521/als\\_mensen\\_veranderen\\_1\\_373365](http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/als_mensen_veranderen_1_373365).

Bruijn, Enny de. “Christelijke lezers vallen voor romans.” Reformatorisch Dagblad 23-01-2008. [http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws\\_2\\_521/christelijke\\_lezers\\_vallen\\_voor\\_romans\\_1\\_244034](http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/christelijke_lezers_vallen_voor_romans_1_244034).

Bruijn, Enny de. “Van nature geneigd tot het kwaad.” Reformatorisch Dagblad 09-12-2009.

[http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws\\_2\\_521/van\\_nature\\_geneigd\\_tot\\_het\\_kwaad\\_1\\_374734](http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/van_nature_geneigd_tot_het_kwaad_1_374734).

Manton, Thomas. "Sermon X. Wherewith shall a young man cleanse his way? By taking heed thereto according to thy word." In: *Works of Thomas Manton, D.D. deel VI*. 1872. Web: <http://www.ccel.org/ccel/manton/manton06.xii.html>.

Vandale. "Hoop", Dikke VanDale online.

Vandale. "Moraal", Dikke VanDale online.

### **Verder lezen**

De website van het Reformatorisch Dagblad biedt aardig wat artikelen over deze materie. Zie [www.refdag.nl](http://www.refdag.nl) onder 'dossiers' en onder 'series'.

Aan de *lector* zijn de volgende vragen gesteld:

1. Welke rol speelt hoop in de levensbeschouwing van de moderne mens?
2. Op welke ethische principes baseert de hedendaagse mens zijn hoop? Hoe schadelijk zijn deze principes voor de maatschappij?
3. Hoe ziet een christelijke ethiek eruit en hoe kan die onze samenleving perspectief bieden?